

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Schmidt Éva

V. N. Csernyecov vogul folklór hagyatéka

1985-ben, a VI. Nemzetközi Finnugor Kongresszus évében tölténé be nyolcvanadik évét Valerij Nyikolajevics CSERNYECOV, a nyugat-szibériai régészet-őstörténet, néprajz, folklór és nyelvészet, valamint a vogul művelődéstörténet korszakalkotó egyénisége. 1970-ben bekövetkezett halála máig pótolhatatlan vesztesége nemcsak a tudománynak, hanem maguknak az obi-ugor népeknek is. Pontosabban az egész ugor nyelvcsaládnak, hiszen a magát vogul származásúnak valló CSERNYECOV magyar kollégái közt is olyan feltétlen tiszteletnek és befogadottságnak örvendett, mely nem gyakran jut osztályrészül külföldi kutatónak. Úgy éreztük, az ugor etnohistoria, kultúra területén végzett munkásságának örökre és egyoldalúan lekötölezettjei maradtunk. A nagy tudós születésének nyolcvanadik évfordulóján mégis bizakodva számolhatunk be arról, hogy a szovjet és magyar partnerek összefogásának eredményeképp alkalmunk nyílik erkölcsi adósságunk legalább egy kis részének törlesztésére, nevezetesen CSERNYECOV folklór hagyatékának közzétételére.

Mint ismeretes, CSERNYECOV az a XX. századi kutató, aki mind néprajzi, mind régészeti-történeti műveiben a legszélesebb körben használta fel a folklór anyagot, és sokoldalú tudásával a legtöbb információt nyerte belőle. Így folklór gyűjtéseinek egyes darabjai már ismereteink szerves részévé váltak, anélkül azonban, hogy magukat a szövegeket ismerhettük volna. Mindig is lenyűgöző volt az a biztonság, amellyel CSERNYECOV két látszólag távolálló tény közt kapcsolatot talált, az a tapasztalatmennyiség, melynek alapján gondolatársításai születtek. Érezni lehetett, hogy ez az ember, aki fiatal korában a nyugati nyelvtanok és folklór gyűjtemények nélkül, közvetlenül jutott a vogul nyelv és kultúra ismeretéhez, valahogy más információs alaphól indult ki akkor is, mikor már kiválóan ismerte a nemzetközi filológiai irodalmat. E döntő, korai fejlődési szakasznak egyik legfontosabb összetevője testesül meg vogul nyelvű szöveggyűjtéseiben.

Több tény utal arra, hogy maga CSERNYECOV is fontosnak tartotta ezt az anyagot. 1940-ig terjedő leningrádi korszakában, melyet a nyelvészet, folklór és néprajz együttes művelése jellemez, a legértékesebbnek ítélt szövegeket igyekezett publikálni — a kor lehetőségeinek megfelelően sajnos csak egy nyelven (vogulul vagy oroszul). Így született 1933–34. évi expedícióinak eredményéből 1935-ben a *Vogul mesék* című orosz nyelvű kötet, mindmáig a legjobb kiadvány e téren. Első feleségével, a nyelvész-pedagógus képzettségű Irina Jakovlevna RATNERÁVAL együtt gyűjtötték és rendezték sajtó alá vogul nyelvű gyermekfolklór füzeteket: 1934-ben *A mi meséinket*, 1935-ben a *Vogul mesét*, 1936-ban *Az egér énekét*. CSERNYECOV néprajzi és régészeti munkáiban sűrűn használta bizonyító anyagként saját gyűjtéseit orosz fordításban, illetve parafrázisban. Hagyatékából látható, hogy a legértékesebb szövegeket letisztázta — néha többféle átírásban is —, orosz fordításai pedig külön tételt alkotnak. Azonban a gyűjtő mégoly részletes interpretációi sem meríthették ki az egész szöveganyag rejtett információtartalmát. A vogul nyelvű hagyaték kiadása nemcsak CSERNYECOV műhelytitkaiba enged majd betekintést, hanem orosz nyelvű naplójegyzeteivel kiegészítve az utóbbi fél évszázad leggazdagabb folklór forrásanyagát jelenti az obi-ugor népekkel foglalkozók számára.

Miben áll CSERNYECOV gyűjtéseinek különös értéke? Elsősorban abban, hogy a vogul közösségi tudat művészi formáit *belső* információs alapon, de a *külső* szemlélő objektivitásával tükrözi. Olyan összetétel ez, amelyre az előző tudománytörténeti korszakokban nem volt példa, és épp jókor testesült meg CSERNYECOV-ban ahhoz, hogy az 1920-as évek végétől a 40-es évekig a hagyományos vogul kultúra legutolsó szakasza dokumentálva legyen. A korábbi nyelvész kutatók folklór gyűjtéseinek teljesértékűségét sok kedvezőtlen tényező gyengítette. Idegen nemzetek tagjai voltak, nem voltak kifejezetten folkloristák, energiájukat lekötötték másnemű feladataik, küszködtek a kézi le-

jegyzés nehézségeivel. Viszonylag rövid idő alatt hatalmas területeket kellett beutazniuk, az egyes csoportoknál extrém kulturális és nyelvjárási különbségekhez kellett alkalmazkodniuk, a lakosság nehezen szokott hozzá személyükhöz és a filológiai munka követelményeihez. CSERNYECOV nyelvészeti képzettsége nem ért fel elődeiéhez — különösen az első expedíciók idején lehetett gyenge¹ —, ő sem volt folklórlista (igaz, az obi-ugrisztikában a folklórisztika mind a mai napig nem önállósult), lejegyzései is sietősebbek az átlagosnál. A többi vonatkozásban azonban már annak az új korszaknak a hírnöke volt, mely később az anyanyelvű kutatók gyűjtőtevékenységében teljesedett ki.

CSERNYECOV gyűjtéseit értékelve ismernünk kell egyrészt azt a történelmi korszakot, mely a tudós indulását meghatározta, másrészt az obi-ugor társadalom korántsem szokványos információs rendszerét.

Az 1920—30-as évek szovjet Szibéria-kutatói előtt példátlan nagyságú feladatok — s ennek megfelelően: lehetőségek — álltak. A cári Oroszországban sok kis nép nyelvi kutatásának nem volt hagyománya, viszont a száműzött ellenzék tagjai a későbbiekben világsszínvonalú etnológiai iskolák alapítóivá váltak szibériai tereptapasztalataik révén. Szibéria tüzetes megismerése és elmaradottságának felszámolása annyira sürgető gyakorlati feladat volt, hogy ha bárkinek sikerült elsajátítania egy helyi nyelvet, mind a szovjet állam, mind az őslakosság afféle univerzális közvetítőnek tekintette. 1925-től a gazdasági és közlekedési viszonyokhoz képest hihetetlen mennyiségű apró expedíció rajzolt szét a legeldugottabb területekre is — a gazdasági, igazgatási, kulturális és tudományos szervezetek versengve (sokszor egyidejűleg) foglalkoztatták az ifjú szibiristát. A többoldalú igénybevétel nyilván nem kedvezett a filológiai elmélyülésnek, de hosszú távon igen előnyösnek bizonyult. A fiatal szakemberekben a valóság egészében, globálisan tükröződött, így tulajdonképpen a helyi népek közösségi tudatával kompetens valóságkép alakult ki bennük — beleértve a természeti környezet ismeretét, sőt a gyakorlati készségeket is. Ez, valamint az új élet építésének közös érdekköre olyan közelségbe hozta a kutatót és kutatottat, hogy a legkiválóbbak esetében szinte egymás részeivé váltak — a korabeli nyugati etnológiában elképzelhetetlen jelenség. A szibirisztika ezekben az években nagyon is praktikus volt: az őslakosság megvalósítandó érdekei vezették, s bármiféle elidegenedés komolyan veszélyeztette volna hatékonyságát.

Mind maguknak a szibériai népeknek, mind a velük foglalkozó tudományoknak a sorsa igen előnyösen alakult azáltal, hogy felismervén különleges jellegüket, szervezeti szempontból külön kategóriaként kezelte őket az állam. A közigazgatásban a Nemzetiségügyi Népi Komisszáriátuson (Narkomnac) belül 1922-ben megalakult a nemzetiségi kisebbségek osztálya, röviddel ezután pedig létrehozták az északi kis népek ügyeivel foglalkozó alosztályt (Poljarnüj podotgyel upravlenyija tuzemnümi narodami Szevera), ami a döntéshozatalban a legkiválóbb szakembereket foglalkoztató néprajzi részlegre (Etnograficeszkoje bjuro) támaszkodhatott. A feladatok nagyságára való tekintettel az 1924. évi általános átszervezéskor mindezek alapján alakították ki az Északi Bizottságot (Komityet Szevera) — ez közvetlenül a legfelső vezetésnek volt alárendelve —, és már előkészítő programjában kiemelt helyet kaptak a tudományos kutatások. Ahhoz képest, hogy milyen kis létszámú népekről volt szó, az ország legnagyobb tekintélyei vették kezükbe ügyüket: a pártapparátusból A. V. LUNACSARSZKIJT, P. A. KRASZIKOVOT, F. J. KONT irányították át, a néprajzosok közül BOGORAZ-TAN, STERNBERG, ZSITKOV, KARCELLI, BUTURLIN, OSZTROVSZIJH működött közre. E szervezet munkájának eredményeképpen folytatták le az 1926/27. évi szibériai népszámlálást és gazdasági felmérést — akkoriban a világ legnagyobb ilyen jellegű vállalkozását —, melynek alapján készült később a végleges etnikai és közigazgatási felosztás is. A P. G. SZMIDOVICS vezette Északi Bizottság 1935-ig működött, míg funkcióit át nem vették a megerősödött területi szervezetek.

Az északi népek tudományos kutatása és káderképzése eleinte egyazon leningrádi felsőoktatási intézményekhez kötődött, s az orosz szibirisztika ugyanazon klasszikusai örködték fejlődésük felett. A tudományos és nemzetiségi káderképzésben ugyanúgy, mint CSERNYECOV személyes indíttatásában BOGORAZ-TANNak és STERNBERGnek jutott kiemelkedő szerep. Mint a Földrajzi Intézet néprajzi részlegének professzora, BOGORAZ

¹ Bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy az északi kis népek egységes latin betűs ábécéjének kidolgozása (1930/31) és az első vogul nyelvű tankönyv kiadása idején (1932) még MUNKÁCSI publikációi sem mind juthattak CSERNYECOV kezébe. Ellenkező esetben tankönyvében aligha értelmezte volna a szoszvai nyelvjárás *māyas* '-ért, miatt' névutóját egy *maŋys* alak variánsának.

1921-től vezette a néprajzosok azóta már híressé vált nemzedékének oktatását. Az ő tereptapasztalataiból származó alapelvek alakították ki CSERNYECOV legendás sokoldalúságát, s mind a mai napig nem veszítettek időszerűségükből. Szemléltetésként álljon itt két kijelentése az interdiszciplináris összefüggésekről. Az etnográfiai kutatás és a nyelv viszonya: „A sikeres néprajzi terepmunka elengedhetetlen feltétele a tanulmányozott nép nyelvének ismerete. Csak a nyelvtudás adhat lehetőséget a terepkutatónak arra, hogy a kultúra jelenségeit életbeli konkrétságukban és teljességükben tanulmányozhassa.” A történettudományok és a folklór viszonya: „A folklór az írás nélküli népek szóbeli dokumentumára. A népi emlékezet szóról szóra, féltve őrzi ezt a kincset, melynek megtartója a helyi nyelv, archaikus és gazdag, tele olyan fordulatokkal, melyek a köznapi nyelvhasználatban már nem találhatók meg. Ezért kell a folklórt feltétlenül az eredeti nyelvű szöveggel lejegyezni, semmit sem rövidítve rajta.”² BOGORAZ műhelyével párhuzamosan a Leningrádi Egyetem több más részlege, az Élő Keleti Nyelvek Intézete, a történet-, illetve társadalomtudományi tanszékek is foglalkoztak különböző profilú Szibéria-kutatók képzésével.

A szibériai népek szülöttei először 1925-ben tűntek fel a leningrádi egyetemen, ahol a dolgozók fakultásán külön északi csoportot szerveztek számukra. A következő tanévben ezt összevonták az Élő Keleti Nyelvek Intézetének előkészítő kurzusaival, 1927-től pedig a Keleti Intézet északi fakultása néven működött tovább. 1930-ban Északi Népek Intézete elnevezéssel önálló tanintézménnyé vált — jogutódja a jelenlegi Herzen Pedagógiai Főiskola északi népek nyelvének tanszéke. Az Intézet lelke BOGORAZ-TAN volt, fő szervező személyisége a STERNBERG-tanítvány, Ja. P. KOSKIN. A hathatós politikai támogatásnak köszönhetően e tanintézmény rendkívül dinamikusan fejlődött a gazdasági nehézségek közepette is, egyre alaposabb előkészítő tanfolyamokkal és sokoldalúbb tanmenettel fogadva a tajgából érkező vadászokat-halászokat. A képzés a kulturális és politikai építőmunka egész aktuális feladatkörére kiterjedt: a szünidőre hazautazó hallgatóktól a helyszíni propagandamunkát éppúgy megkövetelték, mint a gazdasági felméréseket, folklór- és nyelvi gyűjtést. A nemzetiségi káderek első generációja hihetetlenül öntudatosnak és aktívnak bizonyult. A szibériai népek legnagyobb tragédiája, hogy a II. világháború szinte teljesen elsöpörte ezeket az évjáratokat. Az anyanyelvi iskoláztatás létrehozásának feladatai kölcsönös tanítva-tanulásba vonták az Intézet oktatóit és hallgatóit, viszonyuk így sokkal szorosabbá és egyenjogúbbá vált. Az 1930-as évek Szibéria-kutatói már szembetalálkozhattak a részben saját maguk által nevelt írástudó, filológiai munkára alkalmas, és nem utolsósorban bizalomtelt nemzetiségi káderekkel, akik akkortájt még teljességében ismerték a hagyományos kultúrát, és mind STEINITZ, mind CSERNYECOV esetében elhivatott közvetítőként léptek fel.

Mindezen előzmények nélkül nehezen lenne érthető CSERNYECOV pályakezdése, és folklór gyűjtéseit szolgáltató korai korszaka. CSERNYECOV egy neves moszkvai építész fiaként született 1905-ben, s az összugar hiedelemmel ellentétben orosz származású volt. Fiatal korában inkább a műszaki tudományokhoz vonzódott, míg 18 éves korában egy rokona segítségével nem csatlakozott rádiósként az egyik uráli geodéziai expedícióhoz. Két szezont töltve a felsőlozvai és szigvai vogulok területén, nemcsak elsajátította nyelvüket, „újralfedezte” kultúrájukat, hanem bizonyos mértékig befogadottá is vált. A nagy népek kultúrájának kutatását a nagy számok törvényei biztosítják, a kis népeké viszont sokszor a véletlentől függ: ma már nehéz elképzelni, hogy milyen lett volna az obi-ugrisztika, a vogulság és maga CSERNYECOV sorsa is, ha történetesen nem vesz részt az első uráli expedícióban. BOGORAZ-TAN, megérezve a perspektívát a húszéves geodézia-hallgató fiatalemberben, szó szerint átcsábította őt a leningrádi egyetem néprajzi kurzusára, ahol 1930-ban diplomázott. Innen KOSKINnak köszönhetően az éppen megalakult Északi Népek Intézetének kutatórészlegéhez (Naucsno-isszledovatjeljszkaja asszociációja INSz) került aspiránsnak a vogul irodalmi nyelvi normák, valamint az alsótagozatos általános iskolai könyvek megalkotásának feladatával. Az obdorszki osztályok közt felnőtt, kalandos életű nyenyec néptanító P. E. HATANZEJEV és CSERNYECOV munkásságának tudható be az a meglepő tény, hogy az 1930/31-ben kidolgozott egységes latin betűs írással éppen az obi-ugorok ábécés könyvei kerültek ki elsőnek a nyomdából, holott nyelvről szinte nem is állt rendelkezésre orosz nyelvű irodalom. E hiányosságot is CSERNYECOV pótolta vogul nyelvtanával és szótárával, a továbbiakban pedig elkezdte folklór kiadványai előkészítését. Ez utóbbi tevékenysége két aktuális programot követett. Egyrészt kívánatosnak minősült, hogy a Szovjetunió számtalan nemzetiségének kultúrájából orosz ismeretterjesztő művek adjanak ízelítőt az olvasó népnek, tudatára ébresztve őket

² OMELJCSUK, A. K. 1982. 7.

országuk sokszínűségének, egyidejűleg segítve ennek megértését is. Másrészt az új nemzetiségi kultúrák kifejlesztése kötelességévé tette a tudománynak, hogy a népi kultúra haladónak minősülő elemeit visszajuttassa a népnek nyomtatott formában. Akkoriban természetesen nemigen lehetett szó kétnyelvű filológiai kiadványokról — az obi-ugorok esetében sajnos mind a mai napig nem létezik ez a típus —, viszont az első feladatot az elkötelezett és lelkes szakemberek úgy oldották meg, hogy az orosz nyelvű ismeretterjesztő művek előszava és anyagkezelése felért egy tudományos munkával (vonatkozik ez éppúgy a prózafolklórt kiadó CSERNYECOV-ra, mint a vogul énekszövegeket közlő AVGYEJEV-re). 1935-ben CSERNYECOV átkerült a SZUTA Néprajzi Intézetéhez — éppen váltották egymást STEINITZCEL, aki KOSKIN jóvoltából akkortájt kapott állást az Északi Népek Intézetében. CSERNYECOV 1925 és 1938 közt szinte minden évben a terepen járt, egyetemista korából származó érdeklődésének megfelelően főként régészeti expedíciókkal, de folklór gyűjtéseit is rendszeresen folytatta. 1940-től kezdődő moszkvai korszakából már alig hagyott ránk szövegeket, és bár továbbra is konzultánsként szívesen állt a nyelvészek és folklóristák rendelkezésére, felhagyott a szövegfolklór aktív művelésével.

CSERNYECOVOT a felsőlozvai Jeleszin és Bachtiarov családnevű vogulok fogadták be — egy különlegesen nyitott, mediatív funkciójú, nyugati marginális csoport, melynek számos korai orosz expedíción kívül REGULY és MUNKÁCSI sikereiben is döntő része volt. Innen ered CSERNYECOV vogul neve: „Lozvai ember” (*lūsəm xum*), nem kis büszkeséggel ezt használta korai vogul nyelvű kiadványaiban. Tapasztalataival párhuzamosan növekedett hírneve és közkedveltsége választott népe körében. Bizonyosságul elég annyi, hogy az azóta elnéptelenedett Vezsakari (*jalp ūs*) falu lakói az ő kedvéért cikluson kívül megrendezték a medve alakú Karmos öreg „frátriális totemös” nagyszabású ünnepségét, engedték, hogy fényképezzen, jegyzeteljen, sőt tollbamondták a féltve őrzött énekszövegeket.³ És itt érdemes kitérni az obi-ugor információs rendszerre.

Köztudomású, hogy az információátadás a viselkedési normákhoz hasonlóan társadalmi kategóriák szerint differenciált az egyes etnikumoknál. Az erre vonatkozó előírások történelmi koronként és területi egységenként változóak: az obi-ugoroknál a nyelvjáráscsoportnak megfelelő territorialis makroegység (pl. északi, keleti, déli vogulság és osztjákság) kultúrája volt érvényességük kerete. Századunk első felében az északi obi-ugoroknál az információ közlésére és elsajátítására (készségfokon való használására, beleértve a továbbadást is) vonatkozó normák a következő, saját/idegen oppozícióra épülő kategóriák szerint oszolhattak meg. (1) Etnikum szerint: obi-ugor/nem obi-ugor, további megkülönböztetesként: szibériai őslakos/európai. Az utóbbiak, amennyiben nem zürjének, az oroszokkal voltak azonosítva. Az obi-ugoron belül általában nem tapasztalható vogul/osztják megcsztás, mivel e két nép megfelelő makrocsoportjainak társadalomszerkezete és kultúrája nem különbözik, csupán nyelvük és identitástudatuk választja el őket. (2) Frátria szerint: *mós/por*. Mint exogám osztályok, funkcionáló rendszerként ezek a belátható időkben az északi csoport sajátosságának látszanak, itt etnikus megkülönböztetés nélkül működtek. (3) Középszintű vérségi egység szerint: vérrokon/nem vérrokon. Itt az alapegység terminusa a hagyományos irodalomban és CSERNYECOV korai műveiben „nemzettség”, ugyanő későbbi nézetei szerint „totemisztikus genealógiai csoport”, Z. P. SZOKOLOVÁNÁL „genealógiai csoport”. E szint tovább bontható a rokonság fokozatai szerint. Az exogámia és a patrilokalitás miatt ez az oppozíció átfedheti a tősgyökeres/jövevény oppozíció egy részét. (4) Nem szerint: férfi/nő — a kultikus élet terén ez egybeesik a tiszta/tisztátalan (= felnőtt nő) szembeállítással, és komoly információkorlátozást jelent az utóbbiak számára. (5) Életkor szerint: felnőtt/nem felnőtt, mindkettő több alkategóriával a korcsoportoknak megfelelően. (6) Családi állapot szerint: házas/nem házas, az utóbbin belül: még/már nem házas. Valószínűleg ide sorolódik az is, hogy valaki rendelkezik utóddal vagy sem. (7) Származási hely szerint: tősgyökeres/jövevény. (8) A kultikus életben a tiszta/tisztátalan oppozíció mellett még: beavatott/nem beavatott — ez attól függ hogy adott személy szülei halála következtében megörökölte-e a családi bálványok gondozásának tisztjét. Azoknak az információknak, melyeknek korlátozása komolyan veszélyeztetné a társadalom (= territorialis makrocsoport) integritását, több variánsa van aszerint, hogy melyik társadalmi kategóriának szól. A köznapi tudatot közvetlenül tükröző néprajzi adatközlésben ez kevésbé konkrétan tapasztalható, mint a művészi alkotások esetében, ahol a változatok valóban dokumentálhatók. Így pl. a középszintű vérségi egységek bálványszellemeihez kapcsolódó epikus folklór legteljesebb, énekes vagy poétikus próza változatát az oppozíciók első helyén jelzett jegyek hordozói tud-

³ Ez az anyag a szerző halála után Magyarországon jelent meg, lásd TSCHER-NEJTZOW, V. N. 1975.

ják (beavatott idős férfiak), általában van egy prózai változat a közelálló, de nem vér-rokon személyek részére, valamint egy egyszerűsített, meseszerű változat a gyerekeknek, továbbá az abszolút idegenek számára egy olyan változat, melyből minden konkrét társadalmi vonatkozás törölve van.

A területileg-nyelvjárásilag erősen tagolt obi-ugorságnál a társadalmi és információs érintkezést olyan hagyományos mechanizmusok hordozták és szabályozták, mint a szezonális gazdasági mobilitás, a frátriális, illetve genealógiai csoportokra vonatkozó exogámia, a kereskedelmi és közigazgatási központok rendszeres látogatása (vásárolás, adófizetés), valamint a különböző méretű társadalmi egységek bálványszellemeinek kultusza. Ez utóbbi keretében ciklikus közös ünnepségek biztosították a bálványszellemeik révén rokon közösségek kapcsolatát, a magas rangú istenségekhez pedig hosszú zárandokutak voltak előírva az egyén számára. Az információátadás mechanizmusa kb. úgy működött, hogy a partnert először az ismert/ismeretlen oppozíció alapján, ennek első jegyét rokon/nem rokon, továbbá közvetlen/közvetett ismerős, második jegyét pedig etnikum és funkció szerint osztályozták. A teljesen ismeretlen, de etnikus környezetbe kerülő obi-ugornak legalább a bálványszellemek szférájában szükséges volt rokoni kapcsolatot kimutatnia az egyenértékű partner státusának elnyeréséhez, de adoptáció, házasság vagy valamilyen kultikus funkció felvétele útján is befogadtathatta magát.

A társadalmak általában olyan téren korlátozzák szigorúbban az információáramlást, ahol bizonyos releváns állapot stabilitását, illetve optimális megvalósulását veszélyeztetve érzik. Így tipikusnak tekinthetők pl. a termékenységre vagy ellentétére, a halálra, az összes mágiára, az uralkodó társadalmi csoportra, a kultuszokra és mediátorokra vonatkozó megszorítások. Az írásbeliség előtti társadalmakban a történelmi információ megőrzésének egyik legelterjedtebb módja az, hogy a közösség saját megelőző korszakainak vetületét átutalja a természetfeletti szférába, valamilyen kultuszhoz és lehetőleg szertartáshoz, szokáshoz kapcsolja, verbális részét kötött folklór alkotássá, egyéb részeit pedig cselekvéssorozatokká és tárgyi attribútumokká alakítja. E téren az északi obi-ugoroknál van néhány olyan vonás, mely távol áll az átlagostól. Elsősorban az, hogy mind magát a társadalomszervezetet, mind a vele kapcsolatos, történelmi információt hordozó kultuszokat igyekeznek az „idegen” kategória számára felismerhetetlenné és azonosíthatatlanná tenni. Az „idegen” besorolás abszolút mértékben az európai („orosz”) kategóriára vonatkozhatott, de szemlátomást sújtotta a távoli territoriális makrocsoportok tagjait is, újabban pedig az eloroszosodó saját leszármazókra is kiterjedni látszik. Az információs korlátozások többnyire kifejezetten identifikációs jellegűek: nem arról van tehát szó, hogy bizonyos társadalmi egységek vagy kultuszlények *létéről* ne lehetne értesülni. A tiltások inkább az összefüggéseket homályosítják el: nehéz megtudni, hogy adott családnevet viselő egyén milyen nevű genealógiai csoportba, ezen felül melyik frátriába tartozik, hogy melyik az a bálványszellem, mely kizárólag az ő csoportjához kötődik, továbbá hogy mindezek a tényezők hogy viszonyulnak az azonos szintű kategóriákhoz. A hagyományos szakirodalomban a társadalomszervezet azért tükröződött oly kevéssé, a vallási jelenségek leírása azért gyengén rendszerezett és ellentmondásos, mert az alapinformáció szándékosan dezorganizált formában volt elérhető az idegen kutatók számára. Objektíve e jelenség nyilván összefügg az obi-ugor történelem ellentmondásosságával, a többedleges primitívizációval, végleges defenzívába szorulással. Jó néhány évszázada már a kultúra egyes részterületeinek alakulása elcsúszott egymástól és ellentmondóvá vált, a társadalmi egységek rendszerét és funkcióit megbontották az új gazdasági viszonyok és a migrációk, a hagyományokat, kultikus formában őrzött történelmi információt egyre nehezebb volt a valósággal összeegyeztetni. Lehet, hogy az összefüggések az obi-ugorok számára is elhomályosodóban voltak, no de sem az egyének, sem a közösségek nem szenvedtek oly mértékű identifikációs zavarban, mint azt kifelé mutatták. Alapvető monográfiájában Z. P. SZOKOLOVA egész fejezetet szentel az obi-ugor nemzetségek kérdésének.⁴ Áttekintve az eddigi irodalmat felhívja a figyelmet a „nemzetség” szó használatának ellentmondásosságára és tartalmi ürességére, valamint arra a tényre, hogy a legtöbb kutató egyetlen nemzetséget sem nevez meg konkrétan. Nagyméretű táblázatban összegzi a genealógiai csoportok fő koordinátáit: a megnevezést, totemóist, családnevet, falvat, frátriát. Északi adatainak többsége CSERNYECOVtól származik, a családneveknek, falvaknak, bálványszellemeknek csak egy töredékét tartalmazza. A rendelkezésre álló anyag alapján ennél jobb áttekintést még senki sem nyújtott, de továbbra is megoldásra vár az a kérdés, hogy az ismétlődő „totemősökhöz” tartozó csoportoknak mi köze egymáshoz, ha az alapegység a genealógiai csoport. Az ugyanis, hogy azonos nevű és állat alakú bálványszellemek a

⁴ SZOKOLOVA, Z. P. 1983. 119—162.

legkülönbözőbb falvakban (lehetőleg hétben) fordulnak elő, tisztelik rokonnak tartották egymást régebben, és házassági korlátozások vonatkoztak rájuk, nem ritka jelenség az obi-ugoroknál. CSERNYECOV korszakalkotó meglátása — a belső információ alapján — az volt, hogy az őskultusz, mint vallásilag kódolt történelem alkalmas a társadalomszervezet korábbi korszakainak rekonstruálására, sokszor az eseménytörténet megrírására is. Nem véletlen, hogy a vogul származású Je. I. ROMBANGYEJEVA pontosan ugyanolyan rendszerűnek ábrázolja a szigvai csoport őskultuszát, mint CSERNYECOV.⁵

*

CSERNYECOV halála után hagyatékának archeológiai része a SZUTA Régészeti Intézetének adattárába került, a többi anyag pedig az özvegyénél, V. I. MOSINSZKAJÁnál maradt. A kiváló régész-kutató, ismerve férje vogul gyűjtéseinek értékét, 1979-ben gyógyíthatatlan betegen élete utolsó nagy feladatának tekintette, hogy a hagyaték visszamaradt részének sorsáról gondoskodjék. Arra a következtetésre jutott, hogy a tematikájában és jellegében változatos anyag elhelyezése, feldolgozása és közzététele szempontjából mind tárgyi, mind személyi feltételek tekintetében a Tomszki Állami Egyetem a legmegfelelőbb. Az egyetem keretei közt működik Nyugat-Szibéria kutatásának egyik legkiválóbb műhelye (Problemnaja naucsno-isszledovatyeljszkaja laboratorija isztorii, arheologii i etnografii Szibiri), mely kiemelkedő szerepet játszik e területre vonatkozó tudományos anyagok gyűjtésében és feldolgozásában. A néprajzi részleg vezetőjének, N. V. LUKINÁnak személye garancia volt arra, hogy CSERNYECOV korszakalkotó anyaga tudománytörténeti jelentőségének megfelelő kezelésben részesül majd. Előzetes megállapodás szerint MOSINSZKAJA 1979 decemberében, illetve 1980 januárjában átadta az egyetem munkatársainak a hagyatékot, melyet az egyetemhez tartozó Régészeti és Néprajzi Múzeum adattárában helyeztek el. Ugyanezen évben, már MOSINSZKAJA halála után, örökösei: Ja. I. MOSINSZKAJA és férje, B. A. CSAJKOVSZKIJ felajánlották az egyetemnek az utólag előkerült tételeket, perszonáliákat, továbbá CSERNYECOV egész tudományos könyvtárát. Személyes információval is nagyban elősegítették a hagyaték gyors leírását és rendszerezését. A finnugor tudományok lekötélezettjei V. I. MOSINSZKAJÁnak és rokonainak, valamint a tomszki egyetem vezetőinek abban, hogy önzetlen együttműködésük eredményeképp egységes, és a régészeti rész kivételével teljes formában áll majd a CSERNYECOV-hagyaték a kutatók rendelkezésére.

A hagyaték kezelője, N. V. LUKINA nagy lendülettel fogott hozzá a leíráshoz és rendezéshez, ami rekordidő alatt el is készült. Ezzel egy időben döntés született arról, hogy az anyag legértékesebb orosz nyelvű részeit: az expedíciós naplókat és különböző témákhoz tartozó anyaggyűjtéseket a tomszki egyetem N. V. LUKINA gondozásában belső kiadványként fokozatosan közzéteszi. Hogy ennek a vállalkozásnak a méreteiről némi képet kaphassunk, röviden ismertetni kell a hagyaték összetételét.

Megnevezés	Tételek száma	Kézirat oldalak száma
Expedíciós naplók (1925—1938)	23	1596
Egyéb expedíciós anyag	3	242
Nyelvészeti anyag	1	81
Tematikus feldolgozások	7	956
Múzeumi anyaggyűjtések	2	55
Csernyecov irodalmi művei	1	48
Folklór szövegek (orosz ford.)	1	230
Folklór szövegek (vogul)	16	1441
Egyéb: jegyzet, vázlat	1	150
Rajzok, illusztrációk	13	474
Fotó pozitívok	21	—
Fotó negatívok	42	572 db
Mozgófilmek (pozitív és negatív)	19	—

⁵ ROMBANGYEJEVA, E. I. 1984.

A 39—45 tételszámú, gyűjtőfüzetekbe lejegyzett, fordítatlan, 1441 oldalnyi vogul szövegről nyilvánvalóvá vált, hogy megfejtése és a nemzetközi normáknak megfelelő publikálása (a hagyatékkiadás az obi-ugrisztika egyik legfejlettebb ága) nem fér be a szovjet szakértők tervmunkáinak kereteibe. A szovjet Közép- és Felsőoktatási Minisztérium, valamint a magyar Művelődési Minisztérium közvetítésével, KÖPECZI Béla művelődési miniszter személyes támogatásával a szövegek xerox-másolatát a tomszki egyetem átadta a MTA Néprajzi Kutató Csoportjának 1984 júniusában. Ez úton is kifejezzük köszönetünket mindazoknak, akiknek munkássága ezt a maga nemében egyedülálló nemzetközi együttműködést lehetővé tette.

CSERNYECOV átadott gyűjteményének megfejtése, leírása, a szüzsék magyar és orosz nyelvű kivonatolása 1984 novemberére gyakorlatilag készen állt, így némi előzetes statisztikával szemléltethetjük az anyag gazdagságát. A 17 dosszié tartalma kb. 192 szövegtételt foglal magába, de közülük 10 tétel tisztázata az előzőekben is regisztrált tereplejegyzéses szövegeknek. Az oldalak számának statisztikázása nem ad reális képet, mivel egy oldalon több szövegtétel helyezkedhet el. A műfaji-tematikus megoszlás a következő:

Műfaj	Szövegtételek száma
mítosz	3
mesének jelzett mítosz	2
hősének	1
hősmonda	12
hiedelemmonda	23
egyéb mondatípus	11
mese összesen	50
<i>moš-por</i> témakör	5
Asszony-unokája témakör	13
egyéb vogul mese	13
orosz mese	19
medvének összesen	8
a medve eredetének éneke	3
kultuszlány általi elejtésének éneke	2
medve bűnhődésének éneke	3
medveünnepi szellemtánc ének	14
medveünnepi állat-ének	11
medveünnepi alakoskodás szövege	1
medvekeltő ének	1
sámánének	1
nem-kultikus állat-ének	2
egyéni ének	3
altatódal	2
mondóka	4
találós kérdés	28 db
memorát	1
néprajzi adatközlés	9
töredék	15
egyéb	2
nyelvészeti feljegyzés	4

Az összesített oldalszámok szerint terjedelmileg legnagyobb a hősmondák kb. 250 lapnyi kategóriája, ezt követi 150 lap feletti mennyiségben az *Asszony-unokája* meseciklus és az orosz mesék csoportja, 100 oldal körül vannak a mítoszok, hiedelemmondák, a *moš-por* témájú mesék és az egyéb mesék, valamint a medveünnepi szellemtánc énekek. Az oldalakon természetesen kéziratos füzetoldalak értendők.

Az obi-ugor folklór ismerőinek figyelmét előre is felhívjuk néhány érdekes darabra. A gyűjtemény legértékesebb verses szövege a keleti vogulság egyik központi alakjának, a Nahracsi hősnek 533 sornyi, kondai nyelvjárásban lejegyzett hőséneke — szinte hihetetlen, hogy e déli vidéken 1933-ban rögzíthette ezt CSERNYECOV. Ugyancsak kondai a közismert északi *Egér-mesének* (az egeret bújócskázás közben lenyeli a jávorszarvas, ami így

36-

kassrlempwe la untolmekst.
 la kassrlelt. ehe sät kassrlelt.
 qstake sät kassrlelt.
 akw ert lat di ozunpwe di
 patwewt. an funane tawest.
 - e, tawen, lat di ozawen.
 - at, tawen, an at ozawen.
 an tawenlelt.
 - nay maner tawenlelt.
 - an maner tawenlelt. an
 bei tawenlelt. aman
 lile usam sät, aman lile
 elomgels sät. aman patwewt
 sät.
 lile kassrlelt patwewt
 latst, nst latst.
 - man, tawest, lat kassrlelt
 kassrlelt. latst. latst
 tawenlelt. aman usam elomgels
 sät, aman lile elom. sät
 la kassrlelt, kassrlelt patwewt.
 tawenlelt. aman sät patwewt-
 lelt, kassrlelt tawenlelt

1. ábra

zsákmányul esik a rácsálónak) egy olyan variánsa, mely a főszereplő patkányt az Aszszony-unokájával azonosítja, az áldozat ezúttal medve, és medveünnepben részesül.⁶ A mítoszok közt szerepel a MUNKÁCSI által is lejegyzett *Kaltesz-lány hőslése*, de a főhős a Vízkirályfinál keres feleséget. Megvan a medve alakú, Vezsakari faluban székelő Karmos öreg bálványszellem hősenekének egy változata, továbbá egy, az ő nevéhez fűződő medveének, melyben kultúrhéroszként az embernek szóló példamutatásul ejti el a medvét, és elrendeli cselekedeteinek követését. A medveének közt van olyan típus, mely emberi származásának mondja a szent állatot. A hiedelemmondák közt tucatnyi vérfagyasztó történet szól az ember és természetfeletti lények találkozásáról, sokukban a frátriális vagy nemzetségi bálványszellem megjelenése menti meg a védencét a szorult helyzetből.

A hagyatékban a következő expedíciók gyűjtései szerepelnek: Konda és Tap folyó vidéke (1933), Szoszva mellék (1933—34—35—36—37), Szigva mellék (1935—36), Ivgyeli rajon (1938), Ob mellék (évszám nélkül). CSERNYECOV 1935-ig az egységes latin betűs irodalmi nyelvi írás alapján jegyezte le, a továbbiakban némiképp eklektikus mellékjelekkel a SETÄLÄ-féle fonetikus írást használta egyszerűsített formában, következtlenül alkalmazott hosszúságjelöléssel a magánhangzók esetében. A külön letisztázott szövegek némelyike cirill betűs, mások pontosabb fonetikus írásúak. Mivel így utólag nem tudhatjuk, hogy az adatközlők a hangoknak milyen variánsait ejtették és a szavak melyik jelentésárnyalatára gondoltak közben, legcélszerűbbnek látszik az anyagot a KÄLMÄN Béla által kiadott MUNKÁCSI-szótár alapján egységesíteni, fonematikus írásmóddal.

⁶ Variánsát l. KANNISTO, A. 1956. 100—117.

Хар немаш ешт сәргәтеш,
 Нәхсин' ван'н нүмташ' әшш
 шаш.
 Мань аш мань тиз кеш хә-
 ган кәстәш әшшшшш.
 Анка нәр күрәш. нәр кәстәш
 көләшшшш хәна хәңгәш.
 Сәсәш' кам сәсәшш ешәгәш.
 Вәңдәр сәс' пәшшәшшш кит' еса,
 пәш'кит'әс сәс' ешшш' шашш
 нүмшәгәш.
 Әк' түшшш пәшшшш' кит' пәшш-
 шшшш вәшшшшшш.
 Мань аш мань тиз кеш' хәган
 кәстәш вәшшшшшшш.
 Вәртәш' сәсәш нәһ'ра сәшш, нәх-
 син' ван'н нүмташ' әшшш-
 шаш.
 Мань аш мань тиз кеш
 хәган кәстәш әшшшшшш.

2. ábra

E hatalmas gyűjtés kiadása több kötetben valósítható csak meg. Szerkezetét tekintve megfelelőnek látszik a MUNKÁCSI óta hagyományossá vált műfaj szerinti felosztás, először az északi majd a kondai nyelvjárású anyaggal. A szokásos filológiai apparátus mellett feltétlenül szükség lenne CSERNYECOV orosz nyelvű naplóinak pótkötetként való újrakiadására Magyarországon egy utalójegyzék kíséretében, különben a befogadott-nak szóló, evidenciaként előadott szövegek értelmezhetetlenek lesznek az európai olvasó számára. Reméljük, hogy a szovjet és magyar szakértők összefogása, országaik támogatása az obi-ugrisztikában szokásos hosszú előkészítési időt a minimumra csökkentve ajándékozza majd meg a finnugor tudományok művelőit a szovjet korszak egyik legki-válóbb terepgyűjtőjének anyagával. Ezek után már csak azt kívánhatjuk, hogy a vogulok és osztjákok első nyelvészeinek, Je. I. ROMBANGYEJEVÁNAK és Ny. I. TYERJOSKINNAK hasonlóan gazdag, még több belső információt tartalmazó gyűjtései sorozattá bővítsék a szovjet tudományos szöveggyűjteményeket.

IRODALOM

- Авдеев, И. И.
1936 *Песни народа манси*. Омск
- ŠERNETSOV, V.*
1932 *Ilpi loŋŋh. Maŋsi haŋištahtyn kniga*. Leningrad
- ŠERNECOV, V.
1934 *Man tojtanuv. Navram tojtyn kniga. I.* Šernecova losum hum (V. Šernecov) hassyn. Leningrad
1935 *Maŋsi tojt I.* Šernecova, V. Šernecov (lusem hum) nepaken tuv-hassyn. Leningrad
- ЧЕРНЕЦОВ, В. Н.
1935 *Возульские сказки*. Ленинград
- ŠERNECOV, V.
1936 *Mahar-uj erŋh. Maŋsi tojtyn os erŋht. I.* Šernecova, V. Šernecov hanseste. Leningrad
- ЧЕРНЕЦОВ, В. Н.
1939 *Фратриальное устройство у обских угров*. Советская Этнография. Сборник статей. 2. 20—42.
- ЧЕРНЕЦОВ, В. Н.
1947 *К истории родового строя у обских угров*. Советская этнография. Сборник статей. 6—7. 159—183.
- TSCHERNEJTZOW, V. N.
1975 *Bärenfest bei den Ob-Ugrien*. Acta Ethnographica 23. (2—3). 285—319.
- EBDÉLYI I.
1971 *V. N. Černecov*. Acta Ethnographica 20. (1—2). 132—133.
- KANNISTO, A.
1956 *Wogulische Volksdichtung III*. Memoires de la Société Finno-ougrienne 111. Helsinki
- ОМЕЛЬЧУК, А. К.
1982 *Рыцари Севера*. Свердловск
- ROMBANGYEJEVA, E. I.
1984 *Adatok az ősök szellemének kultuszához a voguloknál*. Nyelvtudományi Közlemények 86/1. 101—112.
- СМИРНОВ, А. П.
1971 *В. Н. Чернецов*. Советская Археология 1., 309—310.
- СОКОЛОВА, З. П.
1983 *Социальная организация хантов и манси в XVIII—XIX вв.* Москва
- VERES P.
1972 *V. N. Csernyecov (1905—1970)*. Etnographia LXXXIII. 99—103.

Éva Schmidt

V. N. ČERNETZOV'S LEGACY OF VOGUL FOLKLORE
(Abstract)

Valeriy Nikolaevič ČERNETZOV (1905—1970) was a prominent researcher of Western Siberian archeology, linguistics, folklore and ethnography. The author describes research into Siberia launched in the 1920s and 1930s, the creation of the script of Siberian peoples, and the training of local experts. It was during this period that Černetzov became an unique expert of Vogul ethnography. Between 1925 and 1938 he did field work almost every year. The information transfer system of Voguls distinguished between the texts that could be passed on to outsiders, children, to members of other clans, and those religious, ritual, genealogical etc. texts that can be known about only by the adult, elderly, male members of the clan initiated into rituals. As contrasted to earlier researchers, Černetzov was accepted by the Voguls and let him know the authentic variants of rituals and epic songs meant only for the initiates.

Černetzov's unpublished collection of several thousand pages is deposited at the Archaeological and Ethnological Museum of Tomsk State University. A xerox copy of the folklór collection was obtained by the Ethnographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences in 1984 and the author prepares the manuscript for publication. Her paper describes the contents of the legacy, the distribution of texts by genres, etc.

* Ebben a szóban s később is í betűvel helyettesítettük — technikai okokból — a Csernyecov által használt áthúzott s betűt.